

Historisch overzicht van etnocentrische reacties in Nederland aan het eind van de twintigste eeuw

**Peer Scheepers, Marcel
Coenders, Marcel Lubbers**

Prof.dr. Peer Scheepers is hoogleraar methoden en technieken bij de sectie Methoden en Technieken van Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek van de Katholieke Universiteit Nijmegen en was bijzonder hoogleraar maatschappelijke vooroordelen. Dr. Marcel Coenders is als universitair docent werkzaam bij dezelfde sectie. Dr. Marcel Lubbers is als universitair docent werkzaam bij de Sectie Sociologie van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Adres: Postbus 9104
6500 HE Nijmegen
e-mail: p.scheepers@maw.kun.nl

1 Immigratiestromen in het maatschappelijk debat

In een lang vervlogen geschiedenis was Nederland een tolerante haven voor politieke en religieuze vluchtelingen (Lucassen en Penninx 1994). Vanaf het einde van de jaren vijftig voerde Nederland een actief immigratiebeleid: Nederlanders gingen arbeidsmigranten werven in de landen rond de Middellandse Zee. Deze migranten werden aanvankelijk beschouwd als 'redders in de nood' (Tinnemans 1994). Deze zogenaamde 'gastarbeiders' lieten in de jaren zeventig hun vrouwen en kinderen in groten getale naar Nederland komen: sociale migranten. In die jaren kwamen er ook vele Surinamers en Antillianen naar ons land. Aan het einde van de jaren tachtig, maar vooral begin jaren negentig kwam er 'opnieuw' een stroom van politieke vluchtelingen op gang, vooral uit de voormalige Oostbloklanden, Afrika en Azië (Jennissen en Van Wissen 2002) met daaronder evenwel ook veel economische vluchtelingen (Doornbos en Groenendijk 2001).

De komst van vluchtelingen werd in het begin van de jaren zeventig vooral beschouwd als een 'bewijs' dat Nederland zo'n tolerante en gastvrije

samenleving was. De 'norm' van tolerantie beheerste het maatschappelijke debat over de komst en aanwezigheid van grote groepen etnische minderheden tot in de jaren tachtig van de twintigste eeuw. Het overheidsbeleid reflecteerde deze norm (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties 1983). Vuijsje (1986) stelde zelfs dat het niet alleen de norm was, maar dat er zelfs een taboe op rustte om etnische minderheden anders te zien dan als slachtoffers. De implicatie van deze norm was lange tijd dat Nederlanders geen negatieve reacties 'mochten' geven op de komst, aanwezigheid en eventuele problemen van etnische minderheden. Begin jaren negentig werd deze norm evenwel ter discussie gesteld door politici, in het bijzonder door Bolkestein.

Op de toename van de immigratiestromen in het begin van de jaren negentig volgde enig maatschappelijk verzet tegen het, als te gastvrij beschouwde, toelatingsbeleid alsook tegen de vestiging van asielzoekerscentra. Begin 2000 volgde een maatschappelijk debat over de mislukking van de etnische integratie, na de publicatie van een opiniërend artikel van Scheffer (NRC Handelsblad 2000). Nadien werden allerlei maatschappelijke

problemen van etnische minderheden op steeds grotere schaal met naam en toenaam genoemd, zeker nadat Fortuyn hierin was voorgegaan. De reacties op de komst en aanwezigheid van immigranten in Nederland zijn, kortom, aan voortdurende verandering onderhevig. Dat geldt voor het maatschappelijk debat, maar ook voor reacties van het grote publiek.

2 Wetenschappelijke ontwikkelingen:

'soorten' vragen en antwoorden daarop

Over etnocentrische reacties van de zijde van het grote publiek zijn in de loop der tijd verschillende soorten wetenschappelijke vragen aan de orde gesteld. De term 'etnocentrische reacties' gebruiken we als een overkoepelend begrip voor uiteenlopende negatieve reacties van het (autochtone Nederlandse) publiek op de komst en aanwezigheid van (veelal allochtone) minderheden, gepaard gaande met positieve houdingen tegenover de eigen (autochtone Nederlandse) groep.

De studies van deze positieve houdingen tegenover de eigen groep zijn recentelijk conceptueel en empirisch verfijnd (vgl. Coenders en Scheepers 1999; Coenders 2001), maar daar besteden we in deze bijdrage verder geen aandacht aan. Ook conceptualisering van de negatieve reacties zijn, in de afgelopen decennia, conceptueel en empirisch-analytisch verfijnd (vgl. Verberk 1999; Verberk e.a. 2002). Een groot deel van het empirisch onderzoek focust op enkele bijzondere aspecten van negatieve reacties op minderheden, zoals bijvoorbeeld subtile en grove vooroordelen. Dergelijke conceptualisering vormen aanduidingen van sociale verschijnselen die ressorteren onder de negatieve reacties op minderheden. Racisme wordt vrijwel niet in empirisch onderzoek als conceptualisering opgenomen. Dat geldt zeker voor het klassieke racisme, het stelsel van opvattingen waarbij een relatie wordt gelegd tussen geno-, en fenotypische kenmerken, dat veelal als een anachronisme wordt beschouwd. Allerlei bijzondere vormen van racisme (zoals symbolisch racisme, nieuw racisme, aversief racisme en 'laissez faire'-racisme) komen wel voor in het empirisch onderzoek. Wij beschouwen deze conceptualisering eveneens als conceptuele verfijningen van de negatieve reacties op minderheden die een van de beide dimensies van etnocentrisme vormt.

3 Beschrijvingsvragen: verbreiding van etnocentrische reacties

Van het midden van de jaren zestig dateert een eerste meting van etnocentrische reacties in Nederland. In de studie *God in Nederland* werd (het gebrek aan) acceptatie van mensen van een ander ras als burens bevestigd. Het theoretische idee (vgl. Bogardus 1925 en 1968) achter deze metingen was dat de weerstand van een meerderheidsgroep tegen sociale interactie met leden van een minderheidsgroep groter zou zijn, naarmate de fysieke afstand kleiner zou zijn. Dit theoretische idee bleek in vele empirische studies niet te zijn verworpen, ook niet in Nederlandse studies (Hagendoorn 1995; Hagendoorn e.a. 2001). Als zodanig vormde dit meetinstrument een eenvoudig, geldig, betrouwbaar en cross-cultureel middel om de prevalentie van etnocentrische reacties in beeld te brengen.

In het jaar 1966 bleek 'slechts' 12% van de bevroegde Nederlanders bezwaar te hebben tegen burens van een ander ras. Halverwege de jaren zeventig nam het Sociaal en Cultureel Planbureau de meting over. Toen bleek dat het percentage Nederlanders dat bezwaar had tegen burens van een ander ras, was toegenomen tot 25%. Dit percentage bleek over de jaren heen betrekkelijk stabiel (SCP 1992; Scheepers 1996): blijkbaar is een (stabiel) kwart van de Nederlandse bevolking, ongeacht de omstandigheden, voornemens om weerstand te vertonen tegen sociale interactie met andere etnische groepen in de directe woonomgeving.

In het begin van de jaren tachtig baarde de 'ontdekking' veel opzien dat 25% van de havo-, en vwo-scholieren grove vooroordelen¹ tegenover etnische minderheden had (Hagendoorn en Janssen 1983). Kort nadien volgde de bevinding dat dergelijke grove vooroordelen bij 50% van de lbo-, en mavo-scholieren bestonden (Meeus 1986). Deze bevindingen waren opzienbarend, omdat uit het toenmalige Amerikaans onderzoek (Greeley en Sheatsley 1971; Schuman e.a. 1985) was gebleken dat grove vooroordelen toch vooral werden aangehouden bij oudere mensen, waaruit 'jumping to conclusions' werd afgeleid, dat vooroordelen metertijd zouden verdwijnen, ook in Nederland: oudere mensen sterven immers onvermijdelijk op enig tijdstip. Toen bleek dat de toenmalige jongeren dergelijke vooroordelen koesterden, werd deze ontwik-

keling kort gekarakteriseerd met de titel van de studie *Rechtsomkeer* (Hagendoorn en Janssen 1983).

Dergelijke attitudemetingen van grove vooroordelen waren in hoge mate gebaseerd op metingen van de in de jaren vijftig bekend geworden groep onderzoekers rond Adorno e.a. (1982,) die op hun beurt weer waren geïnspireerd door Sumner (1906). Sumner had het verschijnsel ethnocentrisme omschreven als een negatieve houding tegenover andere etnische groepen gekoppeld aan een positieve houding tegenover de eigen groep. Nederlandse vervolgstudies richtten zich in het midden van de jaren tachtig eveneens op de prevalentie van ethnocentrisme bij representatieve steekproeven van de volwassen Nederlandse bevolking. Daaruit bleek dat ethnocentrisme, i.c. grove negatieve vooroordelen tegenover andere etnische groepen die sterk waren geassocieerd met positieve vooroordelen tegenover de eigen groep, voorkwam onder ruim 20% van de Nederlanders (Scheepers e.a. 1989; 1994). Recent onderzoek bevestigt dat deze (voor)oordelen over andere etnische groepen inderdaad berusten op (voor)oordelen over de eigen groep (Verkuyten e.a. 1996).

In de loop van de jaren tachtig verschenen er vele, overwegend theoretische, studies, waarin in vele toonaarden werd gesteld dat dergelijke grove vooroordelen in de loop van de tijd afnamen. Maar in deze studies werd betoogd dat grove vooroordelen hooguit het topje van de ijsberg zouden vormen: er zouden andere, subtielere en wijder verbreide vooroordelen leven onder het grote publiek (voor een overzicht: zie Verberk 1999). De wetenschappelijke inspanning om deze conceptuele 'voorzetsjes' om te zetten in operationele items die aan grote steekproeven konden worden voorgelegd, werd volbracht door Pettigrew en Meertens (1995, zie ook: Meertens en Pettigrew 1997). Zij vonden dat zo'n 50% van de onderzochte Europeanen dergelijke subtielere vooroordelen² kenbaar maakte. Daarop volgde evenwel een discussie over de geldigheid van die metingen, de dimensies daarvan alsook over de determinanten en consequenties (Coenders e.a. 2001; Pettigrew en Meertens 2001). Verberk c.c. (2002) vonden nadien, met een geldigere meting die wel voldeed aan enkele methodologische criteria, dat ruim 48% van de Nederlanders dergelijke 'bedekte' vooroordelen³ koesterde.

4 Beschrijvingsvragen: bij wat voor mensen ethnocentrische reacties

Naast deze globale beschrijvingsvraag werd ook al snel een specifiekere vraag aan de orde gesteld: wat voor mensen vertonen meer dan gemiddeld ethnocentrische reacties? Deze vraag was deels ingegeven door een (sociologische) onvrede met een (overwegend sociaal-psychologische) theorie, de sociale identiteitstheorie.⁴ Uit het empirische onderzoek bleek dat grove vooroordelen in het bijzonder sterk voorkwamen bij lager opgeleiden, handarbeiders, kleine zelfstandigen, ouderen en kerkgangers (Scheepers e.a. 1989; Eisinga e.a. 1990a en 1990b). Onder soortgelijke mensen bleek de neiging tot sociale distantie sterk aanwezig te zijn (Scheepers 1996). Dergelijke ethnocentrische reacties komen ook wel degelijk voor bij 'geprivilegieerde mensen' (bijvoorbeeld hoger opgeleiden), maar toch veel minder dan bij de genoemde groepen. In vrijwel alle onderzoeken komt naar voren dat er geen significante verschillen zijn tussen mannen en vrouwen.

Het empirische onderzoek naar subtielere vooroordelen was er uitdrukkelijk op gericht om zichtbaar te maken dat vooroordelen niet alleen bij minder geprivilegieerde mensen zouden voorkomen maar ook, tot op zekere hoogte, bij geprivilegieerden (zie Verberk 1999). In dat onderzoek kon worden aangetoond dat zogenaamde 'bedekte vooroordelen' niet alleen bij minder kansrijke mensen leefden, maar ook bij middelbaar opgeleiden en routine hoofdarbeiders (Verberk 1999; Verberk e.a. 2002). Laatstgenoemde groepen zouden zich eigenlijk in een dilemma bevinden: alhoewel zij zich enerzijds zeer bewust zouden zijn van de sociale norm dat 'we' geen negatieve reacties mochten geven op etnische minderheden, zouden zij anderzijds wel uiting willen geven aan de bij hen levende negatieve reacties. Daarom zouden deze groepen desgevraagd in bedekte termen hun vooroordelen uiten.

In het begin van de jaren tachtig werd evenwel nog een andere ethnocentrische reactie manifest in de Nederlandse samenleving: een politieke voorkeur voor extreem-rechtse partijen, zoals de Centrum Partij en nadien de Centrum Democraten. Deze politieke partijen bleken vooral aantrekkingskracht uit te oefenen op jongeren (tussen 18 en 24 jaar), op lager opgeleiden, op mensen

met minder dan modale inkomens, op werklozen en arbeidsongeschikten, op onkerkelijken en ten slotte op mensen woonachtig in grote steden (Scheepers e.a. 1993; De Witte en Scheepers 1996; Eisinga e.a. 1998). Dat stemmen op deze partijen ook mag worden beschouwd als een etnocentrische reactie, moge blijken uit de politieke propaganda waarmee deze partijen zich presenteerden, waarin uitdrukkelijk een negatieve houding tegenover allerlei etnische groepen tot uitdrukking kwam. Aan deze consequentie van etnocentrische reacties hebben we nadien veel aandacht besteed (Lubbers e.a. 2000a, 2000b, 2001; Lubbers en Scheepers 2001, 2002). Daarop zullen we in het vervolg van deze bijdrage terug komen.

5 Verklaringsvragen: waarom etnocentrische reacties juist bij deze mensen

De bevinding dat etnocentrische reacties, hetzij negatieve houdingen tegenover etnische minderheden, hetzij stemmen op bepaalde politieke partijen die zich uitdrukkelijk uitspreken tegen de komst en aanwezigheid van etnische minderheden, in zo'n sterke mate voorkomen bij minder geprivilegieerde groepen in de samenleving, behoort inmiddels tot de klassieke bevindingen van de sociale wetenschappen. Fromm (1983 en 1936; vgl. Baars en Scheepers 1993) legde hiervoor de grondslag. Hij opperde als verklaring voor dergelijke bevindingen, dat etnocentrische reacties eigenlijk 'irrationele' reacties zijn die min of meer onbewust voortkomen uit de persoonlijkheid: met name 'lage' sociale klassen zouden door hun armoedige sociale omstandigheden een autoritaire persoonlijkheidsstructuur ontwikkelen, een persoonlijkheid gekenmerkt door hoogachting voor het sterke en minachting voor het zwakke. Mensen met zo'n persoonlijkheidsstructuur zouden 'onbewust' neigen tot etnocentrische reacties. Nadien completeerden Adorno e.a. (1982) de beschrijving van de autoritaire persoonlijkheidsstructuur op grond van een triangulatie van methoden, waaruit de klassieke F-schaal ontstond, die in zo vele onderzoeken wereldwijd is gebruikt (Meloan 1983). Vrijwel zonder uitzondering werd in al die studies een stevige correlatie gevonden tussen autoritarisme en etnocentrisme. Ook in de Lage Landen bleek autoritarisme een betrekkelijk sterke verklaring te vormen voor de bevinding dat juist handarbeiders en kleine

zelfstandigen zulke sterke etnocentrische reacties vertoonden (Scheepers e.a. 1990; Billiet e.a. 1996).⁵ Ter verklaring van de relatie tussen kerklidmaatschap en etnocentrisme werd een verwant mechanisme gepostuleerd: leden van kerken zouden worden blootgesteld aan een particularistische boodschap waardoor zij leden van andere geloofsgemeenschappen, met name leden van de joodse geloofsgemeenschap, zouden beschouwen als minderen (Stark en Glock 1968). In latere studies werd die relatie ook in Nederland aangetroffen (Eisinga e.a. 1995; Konig e.a. 2000). In recentere studies is nagegaan of en zo ja in hoeverre kerkleden juist vanwege die particularistische geloofsopvattingen, als het ware onbewust, in het algemeen allerlei andere etnische groepen minachten. Deze verklaring werd getoetst in elf Europese landen en zij bleek niet te worden verworpen (Scheepers e.a. 2002b).

Tegenover deze benadering staat evenwel een theoretische traditie waarin het axioma is dat etnocentrische reacties niet zozeer onbewuste, irrationele reacties zouden zijn, maar juist bewuste, rationele reacties op sociale omstandigheden. Centraal in deze traditie, aangeduid als de etnische conflicttraditie, staat het idee dat er in moderne samenlevingen concurrentie bestaat om schaarse goederen (banen, huizen, status) te verkrijgen of te behouden. Deze concurrentie vindt plaats tussen allerlei groepen, maar in het bijzonder tussen etnische groepen, die leden van andere etnische groepen percipiëren als bedreigend en dientengevolge antagonistische, etnocentrische reacties vertonen tegenover elkaar (Coser 1956; Blalock 1967; Levine en Campbell 1972; Sherif en Sherif 1979; Eisinga en Scheepers 1989; Olzak 1992; Quillian 1995 en 1996; Sniderman e.a. 2000). In eerdere studies is aan deze algemene propositie een specifiekere propositie toegevoegd die luidt dat leden van verschillende etnische groepen die in soortgelijke sociale posities verkeren, elkaar in sterkere mate zullen beschouwen als bedreigend en bijgevolg sterkere etnocentrische reacties zullen vertonen. Aangezien etnische minderheden niet alleen in Nederland maar in vele Europese landen verkeren in achterstandsposities (Kiehl en Werner 1998), leidden we hier logisch uit af dat juist minder geprivilegieerde mensen behorende tot de meerderheid in sterke mate etnocentrische reacties vertonen. Dergelijke

hypotheses worden in vrijwel alle onderzoeken in West-Europa en de Verenigde Staten voorspeld (zie Hagendoorn en Nekuee 1999).

In een recente studie is de specifiekere propositie getoetst en bevestigd dat etnocentrische reacties, die we bij de voornoemde sociale categorieën zo vaak vaststellen, inderdaad kunnen worden verklaard door het feit dat juist deze mensen in achterstandsposities de aanwezigheid van andere etnische groepen als bedreigend percipiëren: zij menen dat de aanwezige etnische minderheden de economische en culturele belangen van de eigen groep bedreigen. Dit is een belangrijke, zo niet doorslaggevende factor die in eerder onderzoek nooit expliciet werd getoetst (Scheepers e.a. 2002a). Uit recent onderzoek blijkt bovendien dat wanneer beide bovenstaande benaderingen, de irrationele versus de rationele benadering van etnocentrische reacties, tegenover elkaar worden geplaatst, de rationele benadering een sterkere verklaringskracht heeft.

6 Longitudinale vragen: in hoeverre variëren etnocentrische reacties in Nederland 1979-2000

In een vernuftig opgezet experiment toonden Bovenkerk en Breuning-Van Leeuwen (1979) al eind jaren zeventig aan dat vormen van etnische discriminatie binnen uiteenlopende instituties van de Nederlandse samenleving voorkwamen. In recentere experimenten lieten Gras e.a. (1996) zien dat vooral lager opgeleide etnische minderheden relatief vaak (in 35-40% van de gevallen) de kans liepen om het slachtoffer van etnische discriminatie te worden. Gras c.s. (1996) suggereren dat deze bevindingen erop wijzen dat de discriminatie van allochtone sollicitanten is verdubbeld sinds het einde van de jaren zeventig. Maar het is onmogelijk om de bevindingen te generaliseren naar andere Nederlanders. Uitspraken daarover zijn wel mogelijk wanneer we gegevens gebruiken die zijn ontleend aan grote, representatieve steekproeven van de Nederlandse bevolking, van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Hoewel dergelijke gegevens enigszins worden geplaagd door problemen met interne geldigheid en onderrapportage vanwege sociale wenselijkheid, vormen zij een niet te onderschatten bron voor longitudinale vergelijkingen. Op grond van deze gegevens is eerder vastgesteld dat de mate waarin het Nederlandse publiek steun

geeft aan de ongelijke behandeling van andere etnische groepen, kortweg de intentie tot etnische discriminatie genoemd, door de tijd heen varieerde (scp 1994; Scheepers 1996). Eind jaren zeventig bleek de steun voor etnische discriminatie betrekkelijk wijdverbreid: 47% van de Nederlanders toonde zich voorstander van etnische discriminatie in voorkomende gevallen. Juist in die jaren kwam men her en der tot daadwerkelijk verzet (Bovenkerk e.a. 1985). Dat veranderde sterk in de jaren tachtig toen dat percentage zakte naar 29% in 1985. Vanaf het begin van de jaren negentig stijgt dat percentage evenwel weer: naar 34% in 1991, 39% in 1995, naar 46% in 1998, uiteindelijk lichtelijk dalend naar 38% in 2000.

Uitgaande van het centrale idee van de etnische conflicttheorie dat (een toename van) schaarste leidt tot heftigere concurrentie om schaarse hulpbronnen tussen leden van etnische groepen, gevolgd door een bredere verbreiding van etnische discriminatie, hebben we in eerder onderzoek getoetst of en in hoeverre de neiging tot etnische discriminatie in de recente Nederlandse geschiedenis longitudinaal covarieert met bepaalde specifieke macroveranderingen (Coenders en Scheepers 1998). Uit uitvoerige analyses kwam naar voren dat de neiging tot etnische discriminatie door de tijd heen blijkt te covariëren met immigratiestromen: hoe meer immigratie er plaatsvindt, des te wijder verbreid is de neiging tot etnische discriminatie (Coenders en Scheepers 1998). In eerdere publicaties gebruikten we gegevens tot en met 1993. Nu actualiseren we de gegevens tot en met 2000, gekoppeld aan de geregistreerde immigratiestromen. Dan ontstaat een soortgelijk beeld als we al hadden gevonden in eerdere studies: het jaar 1998 kende een piek in de immigratie (van asielzoekers) gepaard gaande met een piek in de steun voor etnische discriminatie. Hetzelfde geldt voor de immigratiestromen die zich voltrokken tijdens de formatieve jaren van Nederlanders: naarmate er meer immigratie plaatsvond in de adolescentie, is men op latere leeftijd sterker geneigd tot etnische discriminatie. Daarnaast bleek dat niet de werkloosheid op zich maar wel de veranderingen in de werkloosheid covariëren met de neiging tot etnische discriminatie: in jaren dat de werkloosheid toenam, nam tevens de neiging tot discriminatie toe. Tot slot bleek ook dat de werkloosheid die heerste tijdens

de formatieve jaren van de respondenten, het verwachte effect had op de neiging tot etnische discriminatie op latere leeftijd: hoe hoger de werkloosheid was tijdens die formatieve jaren van de Nederlanders, des te sterker sprak men zich op latere leeftijd uit voor etnische discriminatie.

7 Cross-culturele vragen: in hoeverre is Nederland vergelijkenderwijs (nog) het tolerante land

Terwijl het politieke establishment in vele West-Europese landen met lede ogen het electoraat van extreem-rechtse partijen zag groeien, valt Nederland in vergelijking met andere landen vooral op door de afwezigheid van een stevige electorale aanhang, hetgeen overigens ook geldt voor landen als Engeland, Ierland en enkele mediterrane landen. Voor dergelijke cross-nationale verschillen zijn in het verleden vele uiteenlopende verklaringen aangedragen. Uit uitvoerige analyses (Lubbers e.a. 2002) bleek dat de aanwezigheid van burgers van buiten de Europese Unie van belang was voor de electorale aanhang van extreem-rechts, evenals de negatieve attitudes tegenover etnische minderheden, naast ontevredenheid met het politieke systeem. De mate waarin er in het land een restrictief immigratieklimaat heerst, leek ook van belang, maar werd sterk overvleugeld door de kenmerken van de extreem-rechtse politieke partijen: de kracht van de organisatie, de activiteiten van het partijkader en het charisma van de leider zijn van groot belang bij de verklaring van het extreem-rechtse electorale succes. Uit deze gezamenlijke bevindingen komt een heldere verklaring naar voren voor het feit dat extreem-rechts in Nederland 'conspicuous is by absence': hoewel er relatief veel mensen van buiten de EU in ons land verblijven, hoewel er een relatief strikt immigratiebeleid wordt gevoerd dat op instemming kan rekenen van een (groot) deel van de bevolking, zijn de kenmerken van extreem-rechtse politieke partijen in Nederland van dien aard dat zij weinig tot geen aantrekkingskracht uitoefenen op het Nederlandse electoraat.

Inmiddels zijn er wel andere aanwijzingen, onder andere op grond van het onderzoek naar de longitudinale ontwikkelingen zoals hierboven beschreven, dat de publieke opinie in Nederland dusdanig is veranderd dat we niet langer en niet zonder meer aanspraak kunnen maken op het

kampioenschap tolerantie en gastvrijheid tegenover etnische minderheden. Meer dan eens tekenen gemeenschappen van burgers bezwaar aan tegen de vestiging van een nabij asielzoekerscentrum. Meer dan eens laaide in recente jaren in de publieke opinie een debat op over de mogelijkheden om asielzoekers terug te sturen naar het land van herkomst, met of zonder geldige argumenten. Vaak ging die discussie over het uitzetten van illegale asielzoekers, maar ook meer dan eens over het terugzenden van legale asielzoekers, mensen die feitelijk het recht hadden gekregen om zich hier te lande blijvend te vestigen en feitelijk aanspraak konden maken op bepaalde burgerrechten. Dergelijke discussies worden wellicht aan menige borreltafel gevoerd. Zulke etnocentrische reacties zijn mogelijkterwijs een ernstige sta-in-de-weg voor de sociale integratie van deze legale asielzoekers. Daarom hebben we in recente studies de focus hierop gericht door analyse van cross-nationale data, ontleend aan de Eurobarometer, waarin is gevraagd naar de uitsluiting van legale migranten in vijftien Europese landen (Scheepers e.a. 2002a).

De Nederlandse publieke opinie over het uitsluiten van legale migranten blijkt, in vergelijking met andere landen, een middenmoter, samen met landen als Luxemburg en Italië. In landen als Oostenrijk, België, Denemarken en Duitsland is veel publieke steun voor de uitsluiting van legale migranten, terwijl er in landen als Griekenland, Spanje en Ierland heel weinig steun bestaat voor dergelijke beleidsopties. Wederom bleken mensen in minder geprivilegieerde posities sterker van zins om legale asielzoekers uit te sluiten: mensen met een lage opleiding, handarbeiders, kleine zelfstandigen, werklozen en gepensioneerden, alsook mensen met lage inkomens. Tot slot komen ook dergelijke etnocentrische reacties vooral voor in landen waar verhoudingsgewijs veel mensen van buiten de EU vertoeven: enigszins gechargeerd zouden we kunnen stellen dat landen waar weinig immigratie plaats heeft gevonden, (nog) relatief tolerant zijn, terwijl landen die worden gekenmerkt door meer immigratie ook meer etnocentrische reacties vertonen (Scheepers e.a. 2002a en 2002b).

8 Conclusie en discussie

Het maatschappelijk debat over de komst en aanwezigheid van andere etnische groepen is in de

afgelopen decennia danig veranderd. In de jaren zestig beschouwden vele Nederlanders de gastarbeiders als redders in de nood. In de jaren zeventig meenden vele Nederlanders dat zij in een echt tolerante samenleving leefden en dat was nog gemakkelijk: er waren immers weinig mensen van andere etnische groepen, die voor slechts een beperkt aantal Nederlanders zichtbaar waren, vooral als handarbeiders in de industrie. Hun aanwezigheid werd wellicht door vele Nederlanders nog steeds gezien als een noodzakelijk kwaad en sommigen beschouwden hen als slachtoffers van het internationale kapitalisme. Toen de gastarbeiders aan het einde van de jaren zeventig hun vrouwen en kinderen in groten getale naar Nederland lieten komen, toevallig min of meer tegelijkertijd met de grote instroom van Surinamers en Antillianen, veranderde de tolerantie: een vooralsnog zwijgende minderheid, maar wel een grote minderheid, liet zich ontvallen weinig op te hebben met 'al dat vreemde volk met al die vreemde gewoontes'. Sindsdien varieert de omvang van die zwijgende minderheid met de omvang van de immigratiestromen: bij een geringe instroom van migranten is de zwijgende minderheid kleiner van omvang dan bij een aanzwellende instroom. Deze fluctuaties in etnocentrische reacties kunnen we goed begrijpen vanuit de bovenstaande etnische conflicttheorie. Daarin zijn bepaalde maatschappelijke normen, zoals die van tolerantie, ondergeschikt aan de (sociaal-economische) schaarste op grond waarvan mensen anders reageren op etnische minderheden als wenselijk ware volgens die maatschappelijke normen.

Het overheidsbeleid was evenwel sinds het begin van de jaren tachtig gericht op integratie van etnische minderheden met behoud van hun eigen cultuur. Van overheidswege kwam voorzichtig onderwijsbeleid op gang gericht op het reduceren van de achterstand van volwassenen en, vooral, van kinderen. Na jaren bleek dat beleid wel te leiden tot betere schoolprestaties van kinderen van etnische minderheden, maar desalniettemin bleef de achterstand ten opzichte van Nederlandse kinderen bestaan (SCP 2001). Langzamerhand werd duidelijk dat zich op scholen segregatieprocessen voltrokken, die eveneens zichtbaar werden in wijken van grote steden. Uit grootschalig onderzoek kwam bovendien voor het voetlicht dat hoge concentraties

van allochtone leerlingen op scholen negatieve effecten hadden op de leerprestaties van zowel allochtone als autochtone leerlingen (SCP 1999). Ook kwam er werkgelegenheidsbeleid voor etnische minderheden op gang dat evenwel nooit tot grote successen leidde: de overheid faalde zelf lange tijd in het opnemen van een evenredige proportie van etnische minderheden in haar personeelsbestand. Het toelatingsbeleid voor nieuwe immigranten werd langzamerhand stringenter, maar toch bleef het beeld dominant dat lang niet alle vluchtelingen 'echt' aanspraak konden maken op een asielstatus, hetgeen door wetenschappelijk onderzoek werd bevestigd. Daardoor bleef de publieke discussie over een streng maar rechtvaardig toelatingsbeleid doorwoekeren. Het integratiebeleid kreeg eveneens langzamerhand gestalte. De inburgering van nieuwkomers en oudkomers werd evenwel lange tijd geplaagd door wachtlijsten en disproportionele uitval. Ook langs de weg van preventie van criminaliteit probeerde de overheid de integratie te bevorderen, maar tastbare resultaten lieten lang op zich wachten.

De maatschappelijke norm bleef niettemin dat men geen negatieve reacties mocht geven op andere etnische groepen. Tot het einde van de vorige eeuw heeft dit geïmpliceerd dat de feitelijke problemen van etnische minderheden slechts op gedempte toon in bepaalde kringen besproken mochten worden. Deze norm bleek in de loop der tijd steeds duidelijker de norm te zijn van geprivilegieerde groepen in de samenleving. Grote groepen Nederlanders trokken zich daarvan evenwel niets aan. De omvang van die groepen varieerde door de tijd, zoals we hebben laten zien. Recentelijk hebben we bovendien kunnen vaststellen dat de groep die zich weinig aantrekt van die maatschappelijke norm, in vergelijking met andere Europese landen, beslist niet klein te noemen is. Maar deze groep had meestal geen onomstreden politieke representanten die konden verwoorden dat de problemen van bepaalde etnische groepen ook leidden tot problemen van bepaalde groepen Nederlanders, die ook daardoor allerlei etnocentrische reacties uitten.

In het voorjaar van 2000 vond er ook bij de politieke elite, tijdens het zogenaamde plenaire integratiedebat, een omslag plaats: men onderkende nog steeds het recht op de ontplooiing van de eigen culturele waarden en normen van elke etnische

minderheidsgroep, maar stelde uitdrukkelijk dat van alle ingezetenen mag worden verwacht dat zij zich richten naar 'onze' grondwettelijke waarden en normen en dat zij openstaan voor wat 'onze' samenleving te bieden heeft. Omgekeerd zou ook gelden dat de autochtone bevolking zich zou moeten inspannen om etnische minderheden volwaardig te kunnen laten deelnemen aan alle sectoren van het maatschappelijk leven (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties 2000).

Die geleidelijke veranderingen in het te voeren beleid hadden evenwel nog weinig tastbare resultaten opgeleverd op het moment dat de campagnes begonnen voor de verkiezingen van de Tweede Kamer in 2002. Gezeten politici konden nog niet bogen op beleidsresultaten. Zij werden daardoor in het defensief gedrongen door nieuwe politici die als politieke representanten van grote groepen Nederlanders, die voorheen hun voorkeur voor de gezeten politici hadden uitgesproken, konden optreden. Hieruit leiden we de hypothese af dat juist die Nederlanders die in minder geprivilegieerde posities verkeren, waarvan we uit empirische

studies weten dat zij uiteenlopende etnocentrische reacties vertonen en zich daarbij weinig of niets aantrekken van bepaalde maatschappelijke normen, zich hebben afgewend van de gezeten politieke partijen om hun voorkeur uit te spreken voor de nieuwe politieke partijen die een aantal maatschappelijke problemen onomwonden benoemen en diagnosticeren om daarmee een politieke aardverschuiving te bewerkstelligen, zoals die heeft plaatsgevonden in mei 2002. Het uitspreken van dergelijke politieke of beleidsmatige diagnoses is betrekkelijk nieuw en kan in het publieke debat op brede instemming rekenen. Althans, er melden zich vrijwel nooit meer representanten van politieke partijen of belangenorganisaties van minderheden die het publiekelijk benoemen van maatschappelijke problemen bij etnische minderheden gelijkstellen met een vorm van 'racisme' zoals voorheen wel gebeurde. De rol van de antiracismebeweging is door deze ontwikkelingen enigszins beperkt, maar natuurlijk niet uitgespeeld en het publieke debat lijkt realistischer maar dus ook harder te zijn geworden.

Noten

1 Voorbeelden daarvan zijn: 'Als je met joden zaken doet, moet je extra oppassen', 'Surinamers in ons land zouden veel van hun eigen sociale problemen oplossen als ze niet zo onverantwoordelijk, gemakzuchtig en kortzichtig waren' (vgl. Hagendoorn en Janssen 1983).

2 Er werden drie dimensies onderscheiden aan subtiele vooroordelen: 'traditional value systems', 'cultural differences' en 'positive emotions'. Voorbeelden van items waarmee subtiele vooroordelen worden gemeten (vgl. Pettigrew en Meertens 1997) zijn: 'Als Turken harder zouden werken, dan zouden ze net zo goed af zijn als Nederlanders' en 'Turken die hier wonen voeden hun kinderen op met waarden en vaardigheden die anders zijn als de waarden en vaardigheden die nodig zijn om in Nederland succesvol te zijn'.

3 Voorbeelden van dergelijke items zijn: 'Nederlanders kunnen nog veel goeds leren van etnische minderheden', 'De komst van etnische minderheden naar Nederland komt ten

goede aan onze culturele activiteiten'. Mensen die het niet eens bleken te zijn met dergelijke stellingen bleken systematisch 'bedekte' vooroordelen te koesteren (vgl. Verberk 1999).

4 Uit deze theorie kon worden afgeleid dat eenieder die zich identificeerde met een in-group, tot op zekere hoogte, afwijzend zou staan tegenover andere etnische groepen (Tajfel 1981, 1982). Alhoewel velen een dergelijke interpretatie van de theorie hebben geëxpliciteerd (vgl. Taylor en Moghaddam 1987; Brown 1995; Jones 1997), is nadien evenwel gesteld (Turner 1999) dat deze afleiding zou berusten op een incorrecte interpretatie van de theorie.

5 Een soortgelijke theoretische verklaring bestaat er voor de relatie tussen anomie en etnocentrisme: mensen die zich sociaal gedesintegreerd voelen, zouden 'onbewust' op zoek zijn naar een sociale groep waartoe zij zich graag zouden rekenen en daarom neigen tot etnocentrische reacties (zie voor een overzicht: Scheepers e.a. 1992).

Literatuur

Adorno, T. W., E. Frenkel-Brunswick, D.J. Levinson, en R.N. Sanford, 1982 [1950], *The authoritarian personality*, New York: Norton and Company.

Baars, J. en P. Scheepers, 1993, 'Theoretical and methodological foundations of "The Authoritarian Personality". The

Journal for the History of the Behavioral Sciences, 4: 345-53.

Billiet, J., R. Eisinga en P. Scheepers, 1996, 'Ethnocentrism in the Low Countries: A comparative perspective'. *New Community: European Journal on Migration and Ethnic Relations*, 3: 401-16.

- Blalock, H. M., 1967, *Toward a theory of minority group relations*, New York: John Wiley and Sons.
- Bogardus, E., 1925, 'Measuring social distance'. *Journal of Applied Sociology*, 9: 299-308.
- Bogardus, E., 1968, 'Comparing racial distance in Ethiopia, South Africa and the United States'. *Sociology and Social Research*, 52: 149-156.
- Bovenkerk, F. en E. Breuning-Van Leeuwen, 1979, 'Rasdiscriminatie en rasvooroordeel op de Amsterdamse arbeidsmarkt'. In: F. Bovenkerk (red.), *Omdat zij anders zijn: Patronen van rasdiscriminatie in Nederland*, Meppel: Boom, 9-30.
- Bovenkerk, F., 1985, *Vreemd volk, gemengde gevoelens*, Meppel: Boom.
- Brown, R., 1995, *Prejudice: Its social psychology*, Oxford, Blackwell.
- Coenders, M. en P. Scheepers, 1998, 'Support for ethnic discrimination in the Netherlands 1979-1993: Effects of of period, cohort and individual characteristics'. *European Sociological Review*, 4: 405-22.
- Coenders, M. en P. Scheepers, 1999, 'Een internationale vergelijking van nationalisme en etnische exclusionisme'. In: Koningsveld, P.S. en W. Shadid (red.) *Beeldvorming en Interculturele Communicatie*, Tilburg: Tilburg University Press, 15-40.
- Coenders, M., 2001, *Nationalistic attitudes and ethnic exclusionism in comparative perspective*, Nijmegen: ICS.
- Coenders, M., P. Scheepers, P. Sniderman, en G. Verberk, 2001, 'Blatant and subtle prejudice: Distinct dimensions, different determinants, different consequences? Some comments on Meertens and Pettigrew'. *The European Journal of Social Psychology*, 31: 281-97.
- Coser, L., 1956, *The functions of social conflict*, Glencoe, Ill.: The Free Press.
- Doornbos, N. en K. Groenendijk, 2001, 'Uitkomsten van asielpcedures: Een cohort onderzoek'. *Nederlands Juristenblad*, 6: 245-52.
- Eisinga, R. en P. Scheepers, 1989, *Etnocentrisme in Nederland: Theoretische en empirische modellen*, Nijmegen: ITS.
- Eisinga, R., A. Felling en J. Peters, 1990a, 'Religious belief, church involvement and ethnocentrism in the Netherlands'. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 29: 54-75.
- Eisinga, R., A. Felling en J. Peters, 1990b, 'Church involvement, prejudice and nationalism'. *Review of Religious Research*, 31: 417-33.
- Eisinga, R., R. Konig, en P. Scheepers, 1995, 'Religious orthodoxy and anti-Semitism: Preliminary data on a precarious relationship'. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 2: 214-24.
- Eisinga, R., J. Lammers, M. Lubbers, P. Scheepers, 1998, 'Individuele en contextuele kenmerken van het electoraat van extreem-rechts in Nederland 1982-1994'. In: J. van Holsteyn en C. Mudde (red.), *15 jaar centrum-stroming in Nederland*, Den Haag: SDU-uitgevers, 93-112.
- Fromm, E., 1983 [1929], *Arbeiter und Angestellte am Vorabend des dritten Reiches*, München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Fromm, E., 1936, 'Sozialpsychologischer Teil'. In: M. Horkheimer (red.), *Studien über Autorität und Familie*, Paris: Felix Allan, 77-135.
- Gras, M., F. Bovenkerk, K. Gorter, P. Kruiswijk en D. Ramsoudh, 1996, *Een schijn van kans: Twee empirische onderzoeken naar discriminatie op grond van handicap en etnische afkomst*, Gouda/Arnhem: Quint bv.
- Greeley, A. en P. Sheatsley, 1971, 'Attitudes toward racial integration'. *Scientific American*, 225: 13-9.
- Hagendoorn, L. en J. Janssen, 1983, *Rechtsomkeer*, Baarn: Ambo.
- Hagendoorn, L., 1995, 'Intergroup biases in multiple group systems: The perception of ethnic hierarchies'. *European Review of Social Psychology*, 10:199-228.
- Hagendoorn, L. en S. Nekuee, 1999, *Education and racism: A cross-national inventory of positive effect of education on ethnic tolerance*, Aldershot: Ashgate.
- Hagendoorn, L., H. Linssen en S. Tumanov, 2001, *Intergroup relations in states of the former Soviet Union: The perception of Russians*, East Sussex: Psychology Press Ltd.
- Jennissen, R. en L. van Wissen, 2002, 'Internationale vluchtelingen, herkomst en bestemming'. *Demos*, 3: 21-5.
- Jones, J., 1997, *Prejudice and racism*, New York: McGraw-Hill.
- Kiehl, M. en H. Werner, 1998, *The labour market situation of eu and of the third country nationals in the European Union*, Nürnberg: Institut für Arbeitsmarkt- und Berufsforschung der Bundesanstalt für Arbeit.
- Konig, R., R. Eisinga, en P. Scheepers, 2000, 'Explaining the correlation between religion and anti-Semitism'. *Review of Religious Research*, 3: 373-93.
- Levine, R. A. en D.T. Campbell, 1972, *Ethnocentrism: Theories of conflict, ethnic attitudes and group behaviour*, New York: Wiley.
- Lubbers, M., P. Scheepers en J. Billiet, 2000a, 'Multi-level modelling of Vlaams Blok: Individual and contextual characteristics of the Vlaams Blok vote'. *Acta Politica*, 4: 363-98.
- Lubbers, M. en P. Scheepers, 2000b, 'Individual and contextual characteristics of the German extreme right-wing vote in the 1990's: A test of complementary theories'. *The European Journal for Political Research*, 38: 63-94.
- Lubbers, M. en P. Scheepers, 2001, 'Explaining the trend in extreme right wing voting: Germany 1989-1998'. *European Sociological Review*, 4: 431-49.
- Lubbers, M., 2001, *Exclusionistic electorates*, Nijmegen: ICS.
- Lubbers, M. en P. Scheepers, 2002, 'French Front National voting: A micro and macro perspective'. *Ethnic and Racial Studies*, 1: 120-49.
- Lubbers, M., M. Gijsberts en P. Scheepers, 2002, 'Extreme right-wing voting in Western Europe'. *The European Journal of Political Research*, 3: 345-78.
- Lucassen, J. en R. Penninx, 1994, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders: Immigranten in Nederland 1550-1993*, Amsterdam: Het Spinhuis.
- Meertens, R.W. en Pettigrew, Th., 1997, 'Is subtle prejudice really prejudice?' *Public Opinion Quarterly*, 4: 54-71.
- Meloen, J.D., 1983, *De autoritaire reactie in tijden van welvaart en crisis*, Amsterdam: Ph.D. thesis.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 1983, *Minderhedennota*.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2000, *Rapportage integratiebeleid etnische minderheden 2000*.
- Olzak, S., 1992, *The dynamics of ethnic competition and conflict*, Stanford: Stanford University Press.
- Pettigrew, Th. en R.W. Meertens, 1995, 'Subtle and blatant prejudice in Western Europe'. *European Journal of Social Psychology*, 4: 57-75.

- Pettigrew, Th. en R.W. Meertens, 2001, 'In defense of the subtle prejudice concept: A retort'. *European Journal of Social Psychology*, 3: 299-309.
- Quillian, L., 1995, 'Prejudice as a response to perceived group threat: Population composition and anti-immigrant and racial prejudice in Europe'. *American Sociological Review*, 4: 586-611.
- Quillian, L., 1996, 'Group threat and regional change in attitudes toward African-Americans'. *American Journal of Sociology*, 102: 816-60.
- Scheepers, P., A. Felling, en J. Peters, 1989, 'Ethnocentrism in the Netherlands: A typological analysis'. *Ethnic and Racial Studies*, 3: 289-308.
- Scheepers, P., A. Felling, en J. Peters, 1990, 'Social conditions, authoritarianism and ethnocentrism: A theoretical model of the early Frankfurt School updated and tested'. *European Sociological Review*, 1: 15-29.
- Scheepers, P., A. Felling en J. Peters, 1992, 'Anomie, authoritarianism and ethnocentrism: Update of a classic theme and an empirical test'. *Politics and the Individual*, 1: 43-60.
- Scheepers, P., R. Eisinga en J. Lammers, 1993, 'Het electoraat van de Centruumpartij/Centrum Democraten in de periode 1982-1992: Een toets van twee theorieën'. *Mens en Maatschappij*, 4: 362-86.
- Scheepers, P., R. Eisinga en L. Linssen, 1994, 'Etnocentrisme in Nederland: Veranderingen bij kansarme categorieën?'. *Sociologische Gids*, 3: 185-201.
- Scheepers, P., 1996, 'Etnocentrisme en rechts-extremisme: Reacties op de komst en aanwezigheid van etnische minderheden'. In: H. Ganzeboom en W. Ultee (red.), *De sociale segmentatie van Nederland in 2015*, Den Haag: SDU, 247-302.
- Scheepers, P., M. Gijsberts, M. Coenders, 2002a, 'Ethnic exclusionism in European countries: Public opposition to grant civil rights to legal migrants as a response to perceived ethnic threat'. *European Sociological Review*, 1: 17-34.
- Scheepers, P., M. Gijsberts, en E. Hello, 2002b, 'Religiosity and prejudice in Europe: Test of a controversial relationship'. *Review of Religious Research*, 3: 242-65.
- Schuman, H., Ch. Steeh, en L. Bobo, 1985, *Racial attitudes in America: Trends and interpretations*, Cambridge: Harvard University Press.
- Schuman, H., Ch. Steeh, L. Bobo, 1997, 'Racial attitudes in America: Trends and interpretations, revised edition'. Cambridge: Harvard University Press.
- Sherif, M. and Sherif, C. W., 1979, 'Research on intergroup Relations'. In: W.G. Austin en S. Worchel (red.), *The social psychology of intergroup relations*, Monterey: ca, Brooks/Cole, 7-18.
- Sociaal en Cultureel Planbureau, 1992, *Sociaal en Cultureel Rapport*, Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sociaal en Cultureel Planbureau, 1994, *Sociaal en Cultureel Rapport*, Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sociaal en Cultureel Planbureau, 1999, *Rapportage Minderheden*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sociaal en Cultureel Planbureau, 2001, *Rapportage Minderheden*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sniderman, P., P. Peri, R. De Figueiredo en Th. Piazza, 2000, *The outsider: Prejudice and politics in Italy*, Princeton: Princeton University Press.
- Stark, R., en Ch. Glock, 1968, *American piety: Patterns of religious commitment*, Berkeley/Los Angeles: University of California Press.
- Sumner, G., 1906, *Folkways*, New York: Dover Publications.
- Tajfel, H., 1981, *Human groups and social categories*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Tajfel, H., 1982, 'Social psychology of intergroup relations'. *Annual Review of Psychology*, 1: 1-39.
- Taylor, D. en F. Moghaddam, 1987, *Theories of intergroup relations*, Westport: Praeger Publishers.
- Tinnemans, W., 1994, *Een gouden armband: Een geschiedenis van mediterrane immigranten in Nederland 1945-1994*, Utrecht: Nederlands Centrum Buitenlanders.
- Turner, J., 1999, 'Some current issues in research on social identity and self-categorization theories'. In: N. Ellemers, R. Spears, en B. Doosje (red.), *Social identity*, Oxford: Blackwell Publishers.
- Verberk, G., 1999, *Attitudes toward ethnic minorities: Conceptualizations, measurements and models*, Oploo: Thesis Publishers.
- Verberk, G., P. Scheepers en A. Felling, 2002, 'Attitudes and behavioural intentions towards ethnic minorities: An empirical test of several theoretical explanations for the Dutch case'. *Journal of Ethnic and Migrations Studies*, 2: 197-217.
- Verkuyten, M., L. Hagendoorn, en C. Masson, 1996, 'The ethnic hierarchy among majority and minority youth in the Netherlands'. *Journal of Applied Social Psychology*, 26, 1104-18.
- Vuijsje, H., 1986, *Vermoorde onschuld: Etnisch verschil als Hollands taboe*, Amsterdam: Bert Bakker.
- Witte, H. De, en P. Scheepers, 1996, 'De dubbelzinnigheid van het politieke rechts-extremisme in Vlaanderen en Nederland'. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 4: 636-54.